

□ TASAVVUF. I ve II. (VII ve VIII.) yüzyıllarda yaşayan zâhid ve âbidlerin tevhid anlayışı bütün müslümanlarca kabul gören anlayıştan pek farklı değildi. İlk sûfilere fenâ, cem', yakın, muhabbet, mârifet, vecd ve sekr gibi kavramlarla dolaylı ve müphem bir şekilde temas ettikleri tasavvufî anlamdaki tevhid III. (IX.) yüzyılda açıklık kazanmaya başlamıştır. Sülemî, Bağdat'ta tevhid dili ve tasavvufî hallerin hakikatleri konusunda görüş bildiren ilk sûfinin Serî es-Sakatî (ö. 251/865) olduğunu söyler (*Tabakât*, s. 48). Daha sonra onun öğrencilerinden Cüneyd-i Bağdâdî tasavvufî tevhidle ilgili görüşlerini geniş biçimde ortaya koymuştur. Cüneyd'e göre tevhid hâlis ve tam yakinin adıdır (Kuşeyrî, s. 57); muhabbet ve tevekkül tam olursa yakın hali gerçekleşir. Tevekkül kalbin ameli, tevhid ise kulun ikrandır. Cüneyd, tevhidi elest bezminde ruhların Allah'ın rableri olduğunu ikrar etmeleriyle de (el-A'râf 7/172) açıklar. Onun, "Tevhid kulun olmadan evvelki gibi olmasıdır" şeklindeki ifadesi (Serrâc, s. 51; Kuşeyrî, s. 49), tasavvufî mânadaki tevhide ulaşmak için fenânın zorunluluğunu vurgular. Cüneyd'e göre tevhid konusunda aklın vardığı son nokta hayrettir. Bu hususta en doğru söz şudur: "Tenzih ederim o Allah'ı ki O'nu tanımanın biricik yolu O'nu tanımaktan âciz olmaktır."

Sûfiler kendilerine has tevhid anlayışına "tevhîd-i sûfiyye, tevhîd-i hâli, hakikat-i tevhîd, tevhîd-i amelî" gibi isimler vermiştir. Bu ifadeler onların tevhidi sadece bilgi ve sûretten ibaret görmediklerini ortaya koymasından önemlidir. Sûfilere göre tevhid duygu ve sevgi ağırlıklıdır, keşif ve ilhama dayanır ve sülûk gerektirir. Sûfiler tevhid konusunda kendilerine özgü, anlaşılması güç bir dil kullanır. Bu dil vecd ehlinin işaret dilidir. Sûfiler bu dilin açıklanması ve yorumlanması halinde daha kapalı duruma geleceğini söyler. Tasavvufî tevhid ibadet, ahlâk ve duygularla ilgili olduğu için aynı zamanda amel yönü ağır basan bir tevhiddir. Ebû Bekir eş-Şiblî'nin tevhidi beşerî ve ilâhî diye ikiye ayırıp beşerî tevhidi "cezadan korkmak", ilâhî tevhidi "saygı duymak"; Ruveym b. Ahmed'in "beşerîliğin izlerini silmek, huyları değiştirmek ve ezeli olanla sonradan olanı birbirinden ayırt etmek" diye tanımlaması da bunu göstermektedir (Serrâc, s. 51, 54).

Tasavvufî tevhidin çeşitli mertebelerinden bahsedilir. Kur'an'da da işaret edildiği

gibi (Âl-i İmrân 3/18) tevhid biri Allah'ın kendi birliğine, diğeri meleklerin ve ilim ehlinin O'nun birliğine şahit olmasıdır. Hakiki ve mükemmel tevhid Hakk'ın kendisini tevhid etmesidir. Böyle bir tevhid yaratıklar için mümkün değildir; yaratıklar vecd suretiyle kısmetlerine düşen miktarda O'nu tevhid eder. Burada geçen hakikat ve vecd kelimeleri keşif ve zevki esas alan tevhide işaret etmektedir. Tevhidin mertebelerini Yûsuf b. Hüseyin er-Râzî avamın, hakikat ehlinin ve havassın tevhidi şeklinde üçe ayırmıştır. Bir müminin tevhidi, Allah'ın şeriki ve benzeri bulunmadığını kesin bir şekilde tasdik etmesiyle gerçekleşir. Hakikat ehlinin tevhidi sebepleri değil müsebbip olan Hakk'ı görme esasına dayanır. Havassın tevhidi kulun ruhu, gönlü ve vecd haliyle Allah'ın huzurunda gibi durması, kendisinde tasarruf edenin sadece Hak olmasıdır. Bu durumda kul varlık alanına gelmeden önce elest bezminde olduğu gibi olur (a.g.e., s. 50).

Kuşeyrî tevhidin üç türünden bahseder. Hakk'ın Hakk'ı tevhid etmesi, Hakk'ın halka yönelik tevhidi, kulun Hakk'ı tevhid etmesi (*Risâle*, s. 582). Kulun Hakk'ı tevhid etmesi ve O'nun birliğini idrak etmesi ne kadar mükemmel olursa olsun eksik ve kusurlu bir tevhiddir. Sûfiler Allah'ın birliğinin kul tarafından tam bilinmeyeceğini çeşitli şekillerde ifade etmiştir. İnsan Allah'ı ne kadar mükemmel tasavvur ederse etsin tasavvur veya hayal ettiği şey Allah değildir; hakikat onun ötesindedir. Tevhidi tasavvur eden onun kokusunu bile alamamıştır (Kelâbâzî, s. 135; Kuşeyrî, s. 587). İbn Atâ'ya göre tevhid tevhidi unutmaktır. Tevhide eren susar, ondan bahsetmez. Sûfiler Allah'ın zâtı hakkında tefekkürü doğru bulmaz. O'nun zâtı bilinmeyince birliği de tam anlaşılabilir. "Tevhid bir demek, bir görmek ve bir bilmektir" diyen Hâce Abdullah-ı Herevî avamın ve havassın tevhidini anlattıktan sonra Hakk'a has olan tevhidden bahseder ve bunun yanında diğer iki tevhidin çok eksik kaldığını söyler (*Menâzil*, s. 52; *Tabakât*, s. 215).

Gazzâlî tevhidin dört mertebelerinden bahseder ve bunu ceviz örneğiyle açıklar. Cevizin biri yeşil, diğeri onun altında sert iki kabuğu; biri cevizin içi, diğeri bunun içindeki yağ olmak üzere iki özü vardır. Gazzâlî'ye göre inkâr halinde dille "İlâ ilâhe illallah" demek münafıkların tevhididir. Bunu söyleyen kimse şer'an müslüman sayılır, ancak Allah katında müslüman değildir. Kelime-i tevhidi dille söylemek ve

kalple tasdik etmek avamın tevhididir. Bu tevhid üzere ölenler âhiret azabından kurtulabilir. Bu anlamdaki tevhid günah ve bid'atlarla zayıflar, birtakım tedbir ve çarelerle kuvvetlenebilir. Tevhidin üçüncü mertebesinde bulunan kişi eşyadaki çokluğu görür, fakat bu çokluğun "bir"den kaynaklandığını Hakk'ın nuruyla görür. Hakikat apaçık ortaya çıktığından bu mertebede ki tevhid ehli Allah'tan başka fâil bulunmadığını müşahede eder. Dördüncü mertebede ki tevhid ehli birden başkasını görmez, kül olanı çokluk değil bir olarak görür. Gazzâlî, tevhide nihaî mertebenin sûfilere "tevhidde fenâ" dedikleri bu mertebeye olduğunu, bu mertebede ki muvahhidin tevhide fâni olmasından dolayı ne kendini ne tevhidini gördüğünü söyler (*İhya'*, IV, 240). Gazzâlî'ye göre tevekkülün temeli tevhiddir. Tevekkül de ilim, hal ve amelden meydana gelir. Kelime-i tevhidin ve, "Mülk O'nundur, hamd O'nadır. O her şeye kâdirdir" âyetinin (et-Tegâbün 64/1) anlamı ve hükmü kulun kalbinin ayrılmaz niteliği haline gelirse iman ve tevhid gerçekleşmiş olur. Aslında tevhid müşkâfe ilmine dahil bulunduğu için onu gereğinden fazla açıklamak sakıncalıdır. Fakat müşkâfe ilmi kısmen hallerle olan ilişkisi sebebiyle aynı zamanda amellerle de ilgili bulunduğundan muamelenin gerektirdiği kadar ondan bahsedilebilir. Gazzâlî'ye göre tevhidin dördüncü mertebesi bir sırdır ve ona dalmak sakıncalıdır (a.g.e., IV, 240-253).

Gazzâlî, *Mişkâtü'l-envâr*'da (s. 55, 57, 60) mecaz çukurundan hakikat semasına yükselen âriflerin apaçık bir müşahede ile varlıkta Allah'tan başkasının bulunmadığını, ayrıca O'nun vechinden başka her şeyin helâk olacağını (el-Kasas 28/88) gördüklerini ve bu konuda ittifak ettiklerini söyler. Bazı ârifler bunu bir ilim ve irfan olarak, bazıları ise hal ve zevk olarak tecrübe etmiştir. Kendilerinden çokluk tamamıyla zâil olmuş, mutlak teklik içinde müstağrak olmuşlardır. Mânevî sarhoşluk (sekr) hali içinde bulduklarından akılları başlarından gitmiş, ne Allah'tan başkasını ne kendilerini hatırlamaya mecalleri kalmıştır. Bu durumda "enelhak" gibi şatîye türü söz söyleyenler de vardır; ancak bu halden çıkıp Allah'ın yeryüzündeki tezasisi olan aklın hükmüne döndüklerinde bunun bir ittifak değil benzeri bir hal olduğunu anlarlar. Gazzâlî bu hali âşîğin sevgilisine, "Ben senim, sen bensin" demesine benzetir ve bu halin buna müstağrak olan kimseye izâfeten mecaz diliyle itti-

TEVHİD

hat, hakikat diliyle tevhid diye isimlendirildiğini belirtir.

Genel olarak tasavvufî tevhidle ilgili gelişmeleri anlatmak için üç türlü tevhid-den bahsedilir. Kusûdî tevhid veya kusûd-da fenâ sâlikin kendi kastını ve iradesini Allah'ın iradesinde ifnâ etmesidir. Bu mertebede sâlik iradesini bir yana bırakıp bütün ibadetlerinde ve ahlâkî davranışlarında Allah'ın iradesini ve rızasını esas alır. Bu tevhid ve fenâ, "Mâbudum, maksudum, matlubum sadece Allah'tır" şeklindeki ifade edilir. Şühûdî tevhid veya şühûdî fenâda sâlik Allah'a olan muhabbeti ve aşkı sebebiyle O'ndan başkasını görmez, her şeyde O'nu ve O'nun tecellilerini temaşa eder. Muhammed b. Vâsî'in, "Hiçbir şey görmedim ki onda Allah'ı görmemiş olayım"; Şiblî'nin, "Her şeyde Allah'ı gördüm" ifadeleri şühûdî tevhidi anlatır. Hücvîrî bunun sıhhatli bir yakın hali olduğunu, baskın bir muhabbet ve coşkulu bir müşahadeyle gerçekleştiğini söyler (*Keşfü'l-mahcûb*, s. 428). Gazzâlî'ye göre bu mertebedeki sâlikin hali gözü sevgilisinden başka bir şey görmeyen, her yerde ve her şeyde sevgilisini gören âşığın haline benzer. Bunlar "lâ meşhûde illallah" (görünen ancak Allah'tır) derler (*İhyâ'*, IV, 413-417). Bâyezîd-i Bistâmî'nin tevhidle ilgili sözleri bu çerçevede değerlendirilir. Bu hal sâlikin, dinî his ve heyecanların galebesi altında bulunduğu zaman meydana gelir, geçicidir. Aynı vahdet veya vahdet-i şühûd denilen vahdet hali budur. Sûfiler, "Her şeyde Allah'ın birliğine delil olan bir âyet vardır" sözüyle bu tevhidi kastederler. Vücûdî tevhid veya vücûdî fenâ mertebesinde her şey Hakk'ın ve O'nun çeşitli seviyedeki tecellilerinden ibaret bilinir, görülür ve bu husus hal ve zevk olarak da yaşanır. Vahdet-i vücûdun tohumları ve belirtileri daha önce de bulunmakla beraber onu ilk defa sistemli bir hale getiren Muhyiddin İbnü'l-Arabî'dir. Şühûdî tevhid, "Her şey O'ndandır", vücûdî tevhid, "Her şey O'dur" şeklinde de ifade edilir.

Öte yandan Allah fiilleri, sıfatları ve zâtî itibarıyla tek ve eşsiz olduğundan sûfiler tevhîd-i ef'âl, tevhîd-i sıfât ve tevhîd-i zât mertebelerinden bahsederler. Tevhîd-i ef'âl bütün fiilleri ve hareketleri Allah'ın fiillerinin tecellileri olarak görme anlamına gelir ve "lâ fâile illallah" ifadesiyle özetlenir. Tevhîd-i sıfât bütün kuvvet ve algılamaları, bunlara nisbet edilen sıfatları Allah'ın tecellileri şeklinde görmektir. "Lâ mevsûfe illallah" ifadesi bunu anlatır. Tevhîd-i zât varlıkta sadece Allah'ın ve O'nun çe-

şitli mertebelerdeki tecellilerinin bulunduğunu müşahade etmektir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hallâc-ı Mansûr, *Kitâbü't-Tavâsîn* (nşr. L. Masignon), Paris 1913; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 49-55; Kelâbâzî, *el-Ta'arruf*, s. 63-67, 132-135, 136; Ebû Tâlib el-Mekki, *Kütübü'l-kulûb*, Kahire 1961, I, 261; II, 164-179; Sülemî, *Tabakât*, s. 48, 178, 219, 303; Kuşeyrî, *er-Risâle*, s. 23-47, 49, 57, 581-588, 601-609; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb*, s. 341, 354, 356-367, 428; Muhammed b. Ali es-Sehlegî, *en-Nûr min kelimeti Ebi't-Tayfûr* (nşr. Abdurrahman Bedevî, *Şatahâtü's-süfiyye* içinde), Kahire 1949; Herevî, *Menâzil*, s. 52; a.mlf., *Tabakât*, s. 206-217, 332, 721-722; Gazzâlî, *İhyâ'ü 'ulâmî'd-din*, Kahire 1358/1939, I, 110, 113; IV, 238-286, 413-417; a.mlf., *el-Makşadü'l-esnâ*, Kahire 1322, s. 96; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr* (nşr. Ebü'l-Alâ el-Affîfî), Kahire 1383/1964, s. 55, 57, 60; Aynükkudât el-Hemedânî, *Temhidât* (nşr. Afîf Useyrân), Tahran 1962, s. 428, 465; Ahmed-i Câmî, *Miftâhu'n-necât* (nşr. Ali Fâzîl), Tahran 1347 hş., s. 75-83; Fahreddin er-Râzî, *Levâmî'ü'l-beyyinat* (nşr. Tâhâ Abdürrâf Sa'd), Kahire 2000, s. 296-303; İbnü'l-Arabî, *Fuşûş* (Affîfî), s. 356, 373; a.mlf., *el-Fütühâtü'l-Mekkiyye*, Kahire 1293, II, 381-387, 763; Necmeddin-i Dâye, *Mirşadü'l-ibâd* (nşr. M. Emîn Riyâhî), Tahran 1365 hş., s. 316-339; Mevlânâ, *Mesnevî*, I, 245, 300; II, 102, 216; III, 102; V, 240, 270, 332; VI, 68, 129; İbn Teymiyye, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, I-III, s. 178-191; IV-V, s. 3-112; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn*, Kahire 1403/1983, III, 461; İbnü'l-Hatîb, *Ravzatü'l-târîf* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Kahire 1968, s. 577-612; İbn Haldûn, *Şifâ'ü's-sa'â'il*, s. 170-179; a.mlf., *Mukaddime*, Beyrut 1986, s. 423-427, 442-447; Abdülkerim el-Cilî, *el-İnsânü'l-kâmil*, İstanbul 1300, s. 18-38; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefeşâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Abîdî), Tahran 1370, s. 13; a.mlf., *Levâmî'* (nşr. İrec Efşâr), Tahran 1360 hş., s. 12-40; Şârânî, *el-Yevâkîit ve'l-cevâhîr*, Kahire 1305, s. 36, 80; İsmâil Rusûhî Ankaravî, *Minhâcü'l-fukarâ*, İstanbul 1250, s. 265-278; İzmîrli, *Yeni İlm-i Kelâm*, II, 173-194; İsmail Fenni [Ertuğrul], *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddin İbn-i Arabî*, İstanbul 1928, s. 4-61; Kâsım Ganî, *Târîh-i Taşavvuf der İrân*, Tahran 1340, s. 111-150, 380-387; Ali Hasan Abde'l-Kader, *The Life Personality and Writing of al-Cunayd*, London 1962; Ebü'l-Alâ el-Affîfî, *et-Taşavvuf: eş-Seuretü'r-rûhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 157-201; R. A. Nicholson, *Fi't-Taşavvufi'l-İslâmî ve târîhîh* (trc. Ebü'l-Alâ el-Affîfî), Kahire 1969, s. 108-170; a.mlf., *İslâm Sûfîleri* (trc. Mehmet Dağ v.dğr.), Ankara 1978, s. 126-144; M. Celâl Şeref, *Dirâsât fi't-Taşavvufi'l-İslâmî*, Beyrut 1404/1984, s. 199-214, 235-262; M. Yâsir Şeref, *Hareketü'l-Taşavvufi'l-İslâmî*, Kahire 1986, s. 211-306; Seyyid Sâdik-ı Güherin, *Şerh-i İştihâhât-ı Taşavvuf*, Tahran 1368, II, 77; III, 256-300; A. Schimmel, *İslâm'ın Mistik Boyutları* (trc. Ergun Kocabiyik), İstanbul 2001, s. 150, 270, 492.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

Diğer Dinlerde. Tevhid kavramının Batı dillerindeki karşılığı **monoteizmdir** (Gr. mono=tek; theos=tanrı). Dünyanın çeşitli kültürlerinde tezahürlerine rastlanan monoteizm (**tek tanrıcılık**), Tanrı'nın birliğini /

tekliliğini, mükemmelliğini, evreni yoktan var eden ve onu kuşatan mutlak güç ve şahsiyet oluşunu esas alan bir inanç ve düşünce sistemidir. Bu yönüyle monoteizm, ilâhî varlıkların çokluğunu kabul eden sistemlerden (henoteizm ve politeizm) ayrılmaktadır. Tevhidin, felsefedeki karşılığı teizmdir. Tanrı-evren ilişkisi bağlamında teizm deizmden de farklıdır. Teizmde Tanrı âlemi "yoktan yaratıcı" şeklinde açıklanır. Yahudi, hıristiyan ve İslâm dinlerinde kabul edildiği şekliyle Tanrı yarattığı âlemden ayrı, zaman ve mekândan münezze, eşi ve benzeri olmayan, üstün, mutlak bir güç ve daima etkin bir varlıktır. Deizme göre ise Tanrı âlemi kendi (tabii) kanunlarıyla birlikte yaratmış, sonra da onu kendi işleyişine bırakmıştır. Buna göre âlemdeki hareket ve ahlâk kanunları ilâhî gücün tabii sonucu olarak görülmekte, mevcut âlem tabiat kanunlarıyla açıklanmaktadır. Teizmle bağlantılı bir diğer kavram olan panteizmin Tanrı-âlem ilişkisinde evrenin doğuşu "zuhur" diye ifade edilmektedir. Buna göre görünen maddî âlem Tanrı'nın tezahüründen ve tecellisinden başka bir şey değildir.

Çok tanrıyı tâzim veya çok tanrının varlığı kabul edilmekle birlikte bunların arasından birinin yüceltilmesi (henoteizm) karşısında tevhid inancı (monoteizm) tek tanrının mutlak otorite ve gücünü evrenselleştirmekte, daha aşağı konumdaki ilâhların varlığına veya daha zayıf ilâhî varlıklarla güç paylaşımına izin vermemektedir. Buna göre tek tanrının otorite ve gücü bütün evrene, bütün insanlığa ve iyi kötü bütün varlıklara şâmil olmaktadır. Tevhid inancı her türlü çok tanrıcılığı dışlamakta, ibadeti tek tanrıya özgü kılmaktadır. Bu düşünceye göre tanrının değişik sıfatları olabilmekte, fakat bu sıfatlar teist düalizme veya politeizme yol açabilecek düşünce kapılarını kapatmaktadır. Tevhid inancının tanrısı daima bütün gerçeğin, hayır ve şerrin kaynağıdır. Tevhidci düşünce şerrin, cin ve şeytan gibi kötü varlıkların da tanrı tarafından yaratıldığını ve O'nun otoritesi altında olduğunu öngörür. Bu şer varlıklar veya güçler tanrının gücüne ve otoritesine karşı duran varlıklar olmayıp varlığın değişik görüntüleridir, çokluktan teke yükselen idrakin kademeleridir. Ezelî ve ebedî olan ise sadece tek tanrıdır. O âlemi yoktan yaratmış veya âlem O'nun varlığından sudur etmiştir. O her yerde ve her zaman mevcuttur. İyilikler O'nun planının bir parçasıdır. O'nun icraatı evrenin tarihinde kıyamet ve haşre doğru ilerlemektedir.